

A transzkulturalitás néhány elméleti aspektusa és magyar irodalomtörténeti példája

Theoretical positions and Hungarian literary historical example of transculturalism

Lipócziné Csabai Sarolta

Idegennyelvi Intézet, Kecskeméti Főiskola Tanítóképző Főiskolai Kar

Összefoglalás

Jelen tanulmány a kultúrák köziség jelenlétét vizsgálja az irodalomban a magyar irodalomtörténet pozíciójából kiindulva. A választott szerzők szocializációját és az adott műnek az egyetemes irodalmi kontextusban elfoglalt helyét szem előtt tartva példákat hoz a kultúrák köziségre a külföldi szakirodalomban bevezetett irodalmi transzkulturalitás fogalmát használva. A példák között megjelenik a Habsburg Monarchia soknyelvű kultúrája, a fordítási irodalom, az emigráció okozta szerzői nyelvváltás és utalás történet a kisebbségi és a migráns irodalomra.¹ A dolgozat tárgya Kristóf Ágota író svájci emigrációjában francia nyelven írt, a 2. világháborús irodalomhoz sorolható egyik regényének a kultúrák köziség szemszögéből elvégzett elemzése is.

Abstract

This paper analyses – starting from the position of the Hungarian literature history – the situation of literature works being on the border of two cultures. From the point of view of the socialisation of the author and the place of the analysed text in the context of the general literature, the author of this paper brings literature examples for works on the border of two cultures using the expression 'transculturalism'. Among the examples you can read about the culture of the Habsburg Empire using several languages, the transfer of cultures, the translation, the language swift in the exile, and there is a reference for the literature of minorities and migrants. The representation of the recent past is by the Hungarian composer, Ágota Kristóf, written her texts in French in the emigration.

Kulcsszavak: nemzeti irodalom, kultúrák köziség, transzkulturalitás, műfordítás, emigráció.

Keywords: national literature, being on the border of two cultures, transculturalism, translation, exile.

¹ Jelen publikáció összefüggést mutat a Német és az Osztrák Gyermekek- és Ifjúsági Irodalomkutató Társaság „Kinder- und Jugendliteratur und -medien: Kulturalität, Interkulturalität, Transkulturalität in Kinder- und Jugendliteratur und -medien” (Kulturalitás, interkulturalitás, transzkulturalitás a gyermek- és ifjúsági irodalomban és médiumokban) c. konferenciáján a Bécsi Egyetemen (2013.05.11.) – a Campus Hungary támogatásával - elhangzott előadásommal, és az annak eredményeként a bécsi Praesens Kiadónál megjelenés alatt levő publikációmmal, így a témában végzett kutatás további eredménye.

1. Bevezetés

Az irodalmi transzkulturalitás fogalma - a kultúraköziség fogalmával párhuzamos használatban – a megjelenő művek nyomában született meg az irodalomtudományban a kultúrák egymásra hatásának, együttes megjelenítésének, kapcsolatának leírására.

Az irodalmi művek kulturális és kultúratudományi megközelítése ugyanakkor kezdettől fogva magában hordoz egy interkulturális aspektust. A kultúráról, mint részrendszerekről és azok kapcsolódásairól szóló rendszer-felfogás rávilágít az intra- és interkulturális kapcsolatok működésére. (Orosz 2010, 84) Mindezen kapcsolatok leírására a teoretikusok bevezették a transzkulturalitás fogalmát, amely lehetővé teszi a kultúrák találkozásának, keveredésének rendszerbe helyezését, értelmezését. (Welsch 1994, 2)

Az interkulturalitás és a multikulturalitás jelenségeinek leírása mellett a transzkulturalitás vizsgálata elfogadott vizsgálati szemponttá vált az irodalomtudományban. Mindemellett használatban van a kultúraköziség (Fried 1999) és a kultúrtranszfer fogalma is. Ez utóbbi inter- és intrakulturális kölcsönhatások leírását teszi lehetővé, magában rejti a reciprocitást és a jelenségre, mint folyamatra irányítja a figyelmet. (Mittelbauer 2010, 2)

Jelen tanulmány – a magyar irodalomtörténet pozíciójából kiindulva - a kultúraköziség jelenlétét vizsgálja az irodalomban. Szem előtt tartva a kiválasztott szerzők szocializációját és az adott mű helyét az egyetemes irodalmi kontextusban példákat hoz a kultúraköziségre a külföldi szakirodalomban újabban bevezetett irodalmi transzkulturalitás fogalmát használva. A példák között megjelenik a Habsburg Monarchia soknyelvű kultúrája, a fordításirodalom, az emigráció okozta szerzői nyelvváltás, és utalás történik a kisebbségi és a migráns irodalomra. A dolgozat tárgya Kristóf Ágota író nő svájci emigrációban francia nyelven írt, a 2. világháborús irodalomhoz sorolható egyik regényének a kultúraköziség szemszögéből elvégzett elemzése is.

2. Kultúrák között a Habsburg Monarchiában

„Az etnikai alapon meghatározott 'kulturális terek', annak ellenére, hogy mindig is átfedték egymást, rendezőelvként szolgálnak az olyan soknemzetiségű államok, mint a Habsburg Monarchia történetírásában.”...”A történetírásnak abból kell kiindulnia, hogy a kulturális terek folyamatosan változnak, és az irodalmi szövegeknek csak viszonylagosan önálló kontextusát, szociális és kommunikációs háttérrendszerét adják: a kulturális térben több etnikai és nyelvi kultúra metszi egymást.” (Herzog 2002, 3) A Habsburg Monarchia – ill. 1867 óta az Osztrák-Magyar Monarchia keretein belül – olyan szerzőket is találunk a magyar irodalomban, akik kulturálisan és nyelviileg két kultúrához tartoznak és életművük két kultúra metszéspontjában helyezkedik el.

A kétnyelvű irodalom szabad cseréjének példaként említjük az 1822-ben megjelent első magyar mesegyűjteményt, Georg von Gaal: *Märchen der Magyaren* [Gaal 1822] c. kötetét, amely kultúraközi társadalmi kontextusban jött létre és kultúrtranszfert eredményezett. A kötetbe szerkesztett meséket Georg von Gaal magyar nyelven jegyezte le, majd német nyelvre dolgozta át és német nyelvterületen adta ki. Így recepciójuk is a német – nyelvű – irodalom közegében jelent meg. (Lipóczi 2015, 205)

Georg von Gaal kötetének anyaga a magyar kultúra részeként került be a köztudatba, még akkor is, ha német nyelven jelent meg. Célcsoportja a német nyelvet beszélő

olvasóközönség, amelynek magyar tagjai – egyre inkább – magyar nyelven is be tudták fogadni a műveket. A német nyelvű átdolgozás pedig a német írásbeli kultúra részévé tette Gaal György meséit, amelyek további német és magyar kiadásokat értek meg. A különböző kultúrák elemeit magukban hordozó népmesék transzkulturális folyamatok eredményeként is felfoghatók.

3. Műfordítás és transzkulturalitás

Martin Luther óta különböző műfordítási modellek láttak napvilágot, amelyek a fordítástudomány által leírhatók. Minden fordítási modell közös jellemzője, hogy a fordítást kapunak tekinti a lefordított mű kultúrájára. A fordítás a transzkulturális kommunikáció különleges helyeként is értelmezhető, mivel a fordítás során a szociális cselekvéshez és két kultúra nyelvéhez kötött dinamikus folyamatról van szó, amely adott szituatív körülmények között kultúrspecifikus nyelvi mintákat követ és ennek eredményeként egy funkciónak megfelelő célszöveg jön létre. (Sigrid Kupsch-Losereit 1995, 1) A globalizáció folyamatában a fordítás paradigma váltása megy végbe, amely szerint a dekonstruktív nyelv- és fordításfelfogások és a transzkulturalitás mint egy új kultúrkonceptió kerülnek előtérbe és posztmodern jelenségekkel függnek össze. (Yücel 2008, 2)

Az interkulturális elméletek a saját kultúra struktúrájának homogén voltából indulnak ki és az idegen kultúrára irányulnak. A két kultúra különbségéből adódó eltérések elemeire építenek, azokat gyűjtik össze. A transzkulturalitásról szóló elméletek a kultúrák hibrid természetét tartják szem előtt azt állítva, hogy állandóan olyan kulturális formák jönnek létre, amelyek nem egy kultúra keretein belül, hanem nemzeti kultúrák találkozása és határok átlépése során keletkeznek. Ez az elmélet a nemzeti kultúra kereteinek kinyitását írja le és a kultúrák sokféleségére koncentrál. (Assmann 1995, 270)

A fordítási tevékenységre vonatkozóan a következő következtetésekkel szolgál: A professzionális fordító a kulturális kontextusban befogadja a szöveget és innovatívan dolgozik rajta. Csak az a műfordító tud egy szöveget jól lefordítani, aki mindkét kultúrát jól ismeri.

Arra a kérdésre, hogy a szöveg mindkét kultúrának ugyanazt jelenti-e, tagadó választ lehet adni. Johann Wolfgang Goethe és követőinek világirodalom-konceptiója szerint egy nemzet irodalmához képest más kultúrában létrejött világirodalmi művek mindemellett a nemzeti irodalom fontos részeivé válhatnak, miközben új témákat és formákat hoznak és hatással lehetnek más nemzetek irodalmára.

3.1. Gyermek- és ifjúsági irodalmi műfordítások a kultúrák dialógusában

A kulturális, a nemzeti és az európai identitásképzésnek, a nemzetközi kultúrák közvetítésnek, valamint az inter- és transzkulturalitásnak a gyermek- és ifjúsági irodalomhoz sorolható művek is fontos terepét képezhetik. Ezek az összefüggések az irodalomkutatás módszerein belül a kultúrákutató, a komparatiztika, az imagológia és a fordítástudomány segítségével kutathatók eredményesen.

A magyar gyermek- és ifjúsági irodalom története során sok példát találhatunk a kultúrtranszfer folyamataira. A nemzeti irodalom internacionalizálására és más országokban történő nemzetivé válására Molnár Ferenc: *A Pál utcai fiúk* (1906) c. regénye a legjobb magyar irodalmi példa. Mindaz, ami egy művet nemzetközileg is elfogadott klasszikussá és ezáltal a nemzetközi irodalmi kánon – Johann Wolfgang Goethe koncepciója szerint pedig a világirodalom - részévé tehet, Molnár Ferenc regényében megtalálható: a korszakokon átívelő

értékrendszer, a szereplők által közvetített erős érzelmek és azonosulási lehetőség, a feszültség és a korszerű elbeszélői modell.

A kb. 40 nyelvre lefordított mű sok esetben a „befogadó” ország sajátosságait ábrázoló címlappal jelent meg. E címlapok gazdag tárházából válogathat a kutató a Petőfi Irodalmi Múzeumban. Ezek értelmezése a kultúratudomány segítségével valósítható meg. Külön figyelmet kaphat a regény olaszországi recepciója olasz kutatók tanulmányára hivatkozva és elemelve a nagy olaszországi népszerűségről árulkodó olasz kiadások néhány jellegzetes címlapját.

A műfordítás során létrejött transzkulturalitás másik iránya a külföldi irodalom hazai recepciójának elemzése során érhető tetten. A német irodalom magyarországi recepciójának bemutatására látványos példa Erich Kästner: *Emil és a detektívek* (1929) c. regényének Déry Tibor író, műfordító magyar fordításában megjelent változata vagy Karl May: *Winnetou I-III.* c. regényének 1966-os, Szinnai Tivadar író, műfordító által a Móra Kiadó részére átdolgozott kiadása. A műfordítás-elemzésekből kiderül, hogy Déry Tibor műfordítása során több német földrajzi név kimaradt a magyar fordításból, a magyar kultúra néhány eleme pedig beépült a regény magyar változatába. Ezáltal a regény igazodott a magyar kultúrához.

Szinnai Tivadar *Winnetou*-átdolgozását vizsgálva megállapítható, hogy a műfordító - az ifjúságnak ajánlva - megcsonkította a regényt, hozzáigazítva a művet a 60-as évekbeli Magyarország kultúrpolitikájának irodalmi elvárásaihoz. Az átdolgozás során kimaradtak belőle az - akkori indoklás szerint - „ideológiailag oda nem illő” részek és stílusa is egyszerűsödött. Az eredeti mű átalakítva, kultúraközvetítő hatásából veszítve került a magyar olvasók elé.

4. Emigráció és transzkulturalitás: Nyelv váltás és a gyermekkor narratív konstrukciója Kristóf Ágota regényében

Kultúravesztés, nyelvvesztés, kultúrtranszfer és transzkulturalitás az emigrációs alkotói lét kísérő jelenségei. Jelen dolgozatunkban Ágota Kristóf: *A Nagy Füzet* (1986) c. regénye alapján vizsgáljuk a fenti jelenségeket.

A Magyarországon született Kristóf Ágota (1935. Csíkvánd – 2011. Neuchatel) már gyerekkorában író szeretett volna lenni, de az 1956-os forradalom leverése utáni, Ausztriába történő kivándorlása, majd – a véletlen folytán – a francia Svájcban, Neuchatelben történt letelepedése következtében ez az emigrációban adatott meg neki. Első műveit magyarul írta és azok a nyugati magyar emigráció lapjaiban jelentek meg. Tehetségét mutatták ugyan és szolgálták írói önmegvalósítását, lehetővé tették mondanivalója közlését, de művei nem váltak a világirodalom részévé, és nem is segítették őt az írói életforma kialakításában: továbbra is óragyári munkásként dolgozott egy svájci kisvárosban.

Írói nyelvet váltva „*A Nagy Füzet*” címmel megírta első francia nyelvű regényét és – önéletrajza szerint - elküldte három franciaországi könyvkiadónak. A válaszra és aztán a sikerre nem kellett sokat várnia. Az *Éditions du Seuil* 1986-ban megjelentette művét, majd először németre és ezt követően 40 további nyelvre fordították le azt.

A szerző egy háború végi történelmi helyzetbe, egy határ közeli faluba helyezi regénye cselekményét. A középpontban a falusi nagymamához került két városi fiú túlélésért folytatott küzdelme áll a háború közepette. A regény főszereplői iker fiúk, akiknek apja börtönben van, és akiket anyjuk a „nagyváros”-ból a falun élő „nagyanyá”-hoz visz az éhség és a szovjet csapatok bevonulása előli félelmében. A fiúk életének borzalmait, személyiségének extrémításait mutatja be a regény egy háború végi időszakban, a háború hátszágában. A két fiú lélekedzéssel, koldulási, koplalási és kegyetlenkedési gyakorlattal fejleszti magát életképesre, hogy túlélő maradjon az embertelen körülmények között. A háború

következtében deformált emberi kapcsolatok és a lakosság szenvedései közepette a két főszereplő saját erkölcsi törvényeket fejleszt ki a túlélés érdekében.

„A Nagy Füzet” c. regény a történet fiktív volta mellett merít írója önéletrajzi elemeiből. A rövid mondatokkal megírt, néhány oldalas történetekből és reflexiókból álló történetfüzér nem nélkülözi az átfogó leírásokat. „*Heteken át vonul Nagyanya háza előtt az új idegenek győztes serege, amelyet Felszabadító Hadseregnek neveznek.*” (...) „*Ellenkező irányba vonul egy másik menet: a legyőzöttek, a hadifoglyok menete. Köztük sok honfitársunk. Egyenruhában, de fegyver és rangjelzés nélkül. Meggörnyedve, gyalog mennek az állomásig. Ott vagonokba rakják őket. Senki se tudja, hova viszik őket és mennyi időre.*” (A Nagy Füzet, 137. o.)

A regényből hiányoznak ugyanakkor a helyszín felismerését segítő földrajzi nevek, sőt, a szereplők is névtelenek. Az események így bármely országban, faluban megtörténhetnek, ahol háború végi helyzet van, katonák masíroznak, nőket erőszakolnak, rabokat hajtanak. Aki azonban ismeri az írói életrajzot és olvasta Kristóf Ágota írói önvallomását, tudhatja, hogy a helyszín a nyugati magyar határ közelébe tehető, az író nő gyermekkorának vidékére, és a 2. világháború végi Magyarországról van szó a műben.

Kristóf Ágota olyan regényírói eljárásokat alkalmazott, amelyek alkalmassá tették művét arra, hogy a világ bármely országában szóljon a háború által előidézett deformációkról, családok, közösségek összetartozásáról és széteséséről, félelemről, menekülésről. A transzkulturalitás aspektusából nézve eljárása anonimizálás, amelynek során elvette a szereplőktől és az eseményektől az egyetlen nemzethez kötődő elemeket és helytől, időtől, valós személyektől függetlenné tette azokat. Megadta ugyanakkor a regénynek a más kultúrához való tartozás esélyét is. ²Nem kerültek bele mindemellett a regénybe a francia nyelven született mű befogadó országa kultúrájának elemei, „csupán” annak nyelve, a francia nyelv. A regény ezáltal a francia nyelvű irodalomhoz tartozik. Magyar nyelvre lefordítva azonban nem vitatjuk el tőle a „külföldi - francia nyelvű - magyar irodalom” jogát.

A regény nyelve egyszerű, szenttelen, tárgyilagos. A széleskörű, az egész világra kiterjedő recepció az alkalmazott nyelvi struktúrák egyszerűségével és az anonimizálási eljárással egyaránt magyarázható. A mű a két fiú életben maradásért folytatott harcának időtlenné tételével a háború elleni küzdelem allegóriájaként is felfogható.

Kristóf Ágota életéről, felfogásáról „Az *analfabéta*” c. önéletrajzi írása közöl alapvető információkat. A már négyéves korában olvasni tudó, gyermekkorától író nőnek készülő író nő meghatározó vallomása ez a mű a gyermek- és ifjúkorról és hazája elvesztéséről, új élete nehézségeiről, íróvá válásáról és elhagyott hazája történelméről. „Az *analfabéta*” c. önéletrajzi műben megtalálható a nyelvváltás körülményeinek pszichológiai igényű leírása is: „*Ezt a nyelvet nem én választottam. Számomra a sors, a véletlen, a körülmények által ez a nyelv adatott.*” (Kristóf 2007, 85)

6. Következtetések

A transzkulturális irodalom létrejötté a művek eltérő kultúrákhoz való tartozásának, és ezzel együtt eltérő írói szocializáció, irodalmi és társadalmi kontextus eredménye. A leírására szolgáló fogalom új perspektívát jelenthet az irodalomtörténet-írásban és a művek megközelítésében. Segítségével a kultúrák metszéspontja és egymásra hatása rendszerbe helyezve írható le. A kortárs irodalomban erősödnek a transzkulturális sajátosságok. A kisebbségi és a migráns irodalom is gyakran transzkulturális jellegű.

² Hasonló eljárást más íróknál is találhatunk, így pl. Ursula Wölfel: *In einem solchen Land* (Egy ilyen országban, 1970) c. elbeszélésében.

Szépirodalom

Georg von Gaal: Märchen der Magyaren. Bearbeitet und herausgegeben von Georg von Gaal. Wallishauer, Wien 1822.

Kristóf Ágota: Trilógia – A Nagy Füzet – A bizonyíték – Harmadik hazugság. Cartaphilus Kiadó, Budapest, 2013.

Kristóf Ágota: Az analfabéta. (Palatinus Kiadó, 2007; Ford.: Petőcz András)

Hivatkozások

Assmann, Jan: Kulturelle Texte im Spannungsfeld von Mündlichkeit und Schriftlichkeit. In: Poltermann, 1995. 270-292.

Herzog, Andreas: 'Transkulturalität' als Perspektive der Geschichtsschreibung deutschsprachiger Literatur. In: Biechele, Werner/ Balogh, András (Hg.): Wer mag wohl die junge, schwarzäugige Dame seyn? Zuordnungsfragen, Darstellungsprinzipien, Bewertungskriterien der deutsch(sprachigen) Literatur in Ostmittel- und Südosteuropa? Budapest 2002, pp. 23-35 (Budapester Beitr. zur Germ. 41)
<http://www.kakanien.ac.at/beitr/theorie/AHerzog1/?page=3> (20.10.2014)

Kupsch-Losereit, Sigrid: Übersetzen als transkultureller Verstehens- und Kommunikationsvorgang: andere Kulturen, andere Äußerungen In: Salnikow, Nicolai (HG.): Sprachtransfer - Kulturtransfer. Text, Kontext und Translation. Frankfurt: Peter Lang 1995, 1-15. <http://www.fask.uni-mainz.de/user/kupsch/transkult.html> (10.12.2014)

Lipóczi, Sarolta: Zur Wirkung und Rezeption der Brüder Grimm in Ungarn im Kontext der parallelen philologischen Entwicklung in Europa. In: C. Brinker von der Heyde -H. Ehrhardt H -H Ewers - A. Inder (Hrsg.): Märchen, Mythen und Moderne. 200 Jahre Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm. Frankfurt am Main; New York; Berlin; Bern; Bruxelles; New York; Oxford; Wien: Peter Lang Verlag, 2014. pp. 205.-221.

Lipóczi, Sarolta: Zur Übersetzung und Rezeption der kinderliterarischen Werke Erich Kästners in Ungarn. (Adalékok Erich Kästner műveinek magyar fordításához és recepciójához) In: Bernd Dolle-Weinkauff, Hans-Heino Ewers (Hrsg.) (szerk.): Erich Kästners weltweite Wirkung als Kinderstriftsteller: Studien zur internationalen Rezeption des literarischen Werks. 367 p. Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien: Peter Lang Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2002. pp. 179-187.
(Kinder- und Jugendkultur, -literatur und -medien; Theorie - Geschichte - Didaktik; 18.)

Mitterbauer, Helga: Kulturtransfer - Cultural Transfer - Transferts Culturels. In: Spezialforschungsbereich Moderne. Wien und Europa um 1900. 2010. S.1-4. <http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/moderne/kutr.htm> (26.10.2014)

Yücel, Faruk: Die Souveränität der Übersetzung als ein transkulturelles und postmodernes Phänomen In: Internet-Zeitschrift für Kulturwissenschaften, 17. Nr. September 2008. S. 2-5.

http://www.inst.at/trans/17Nr/2-5/2-5_yuce117.htm (06. 01.2015)

Welsch, Wolfgang: Transkulturalität – Die veränderte Verfassung heutiger Kulturen. Ein Diskurs mit Johann Gottfried Herder. In: VIA REGIA – Blätter für internationale kulturelle Kommunikation Heft 20/ 1994, herausgegeben vom Europäischen Kultur- und Informationszentrum in Thüringen S.1-19.

http://via-regia-kulturstrasse.org/bibliothek/pdf/heft20/welsch_transkulti.pdf (25.10.2014)

Szerző

Lipócziné Dr. Csabai Sarolta PhD főiskolai tanár, irodalomtörténész, szerkesztő, szakfordító
Kecskeméti Főiskola Tanítóképző Főiskolai Kar, 6000 Kecskemét, Kaszap u. 6-14.

E-mail: lipoczine.sarolta@tfk.kefo.hu, sarolta.lipoczi@gmail.com